

Mező Ferenc

A geopolitika kialakulása és korai válsága

„De aki a múlt előtt becsukja a szemét,
vak lesz a jelennel szemben is.”
Richard von Weizsäcker, 1985. május 8.

Bevezetés

Az elmúlt rendszer tudományos életében kutatva könnyen találhatunk olyan tudományágakat vagy részterületeket, melyek a tiltott zóna piros vonalán túl voltak fellelhetőek, szerencsésebb esetben pedig a túrt szürke sávba tartoztak. Ilyenkor az általános gyakorlat az agyonhallgatás vagy a valóságtól többé-kevésbé elferdített megbélyegzés lehetett.

A lassú változást a kormányzati forma puhulása hozta meg, így egyre többet és többet lehetett publikálni, kutatni az eddig teljesen mellőzött területekről, amelyek egyszerre csak elfogadott tudománnyá avansáltak. Ez történt a geopolitika tudományával is (talán még határozottabban, mint a többi esetében).

A nemzetközi szakirodalomban 1986-ban *O'Loughlin* és *van der Wusten* írásában vált közzismertté, hogy a politikai földrajz helyett a geopolitika került túlsúlyba a nemzetközi konfliktusok kutatásában. Így a jelenben, helyesebben a korai múltban visszakerült — változó belső tartalommal — a tudományos köztudatba. Az újraértékelést olyan kutatók végezték el, mint *Paterson* (1987) és *Bassin* (1987/a és 1987/b), ők enyhítették a korábbi előítéletet, és különbséget tettek a geopolitika és annak direkt náci alkalmazási formája között.

Manapság, ha hazánkban a tömegkommunikációs eszközállományt igénybe vesszük, gyakran találkozunk a Külügyminisztérium, a Hadtörténeli Múzeum, a Stratégiai Kutató Intézet, a Teleki Pál Társaság, a Teleki László Munkaközösség és a Batthyány Lajos Alapítvány szervezésében sorra kerülő geopolitikai konferenciákkal vagy gyakran magával a fogalomhasználattal publicisztikai és tudományos írásokban¹ egyaránt. De tudjuk-e, mit takar a megnevezés? Honnan jött és miként fejlődött nem minden ambivalencia nélkül? Mi várható a jövőben, milyen lehetőségeket hordoz magában?

Bennünk — legyünk őszinték, sokunkban — a haushoferi értelmezés náci pátosza és annak jogos bírálata van, mely ráült és nehezezként keseríti meg a geopolitika rehabilitációját gondolkodásmódunkban.

1. A legfontosabb magyar nyelven olvasható szerzők a teljesség igény nélkül *Gömöri Endre* (1996), *Kovács Jenő* (1993), *Gyarmati István* (1994), *Kalmár Gusztáv* (1996), *Molnár Gusztáv* (1997), *Galló Béla* (1997) és *Zbigniew Brzezinski* (1968), *Samuel P. Huntington* (1995).

E dolgozat arra vállalkozik, hogy megismertesse az olvasót a történelem és a földrajz kapcsolatának problémájával, azzal, hogy miként került előtérbe a földrajz. A természetföldrajz — *Kantnál* — hogyan válik egyeduralgódóvá a történelemmel és a többi földrajzi tudományággal szemben, majd az emberföldrajz–társadalomföldrajz — egyenjogúsítását vesszük szemügyre. Ezen belül kialakul — *Ratzelnél* — a politikai földrajz, növekedésnek indul, létrejön a geopolitika — *Kjellénél* — és lassan felfalja a politikai földrajz tudományát — *Haushofernél* és a japán geopolitikánál —, majd a földrajz egészét betemeti.

Történetfilozófiai és tudománytörténeti előzmények

Természetesen maga a geopolitika nem váratlanul a semmiből született, hanem lassú vajúdás előzte meg. A helyszín Németország, a 18. és 19. század fordulójá; számos fontos emberben felmerül a földrajz hiányának gondolata, szükségessége a történetfilozófiában. Kik ezek a tudós emberek? *Johann Gottfried von Herder* (1744–1803), *Carl Ritter* (1779–1859), *Gottfried Wilhelm Leibniz* (1646–1716), *Immanuel Kant* (1724–1804).

Herder már vizsgálja a történelem és a földrajz egymáshoz szorosan fűződő kapcsolatrendszerét. „*A történelem mozgásban lévő földrajz.*” Ha a logikát tovább görgetjük a medrében, akkor nyugodtan állíthatjuk: a két tudományterület egymásra utaltsága kölcsönös.

Mielőtt rátérnénk *Kant* munkásságára, említést kell tennünk *Anton Friedrich Büsching*ről (1724–1793), akinek része volt a 18. század második felében mind a földrajzi gyakorlat, mind az elméleti rész fellendülésében. Göttingeni filozófus professzorként jelentette meg könyvét „*Neue Erdbeschreibung*” (Új földleírás) címmel, mely 1754 és 1792 között tizenegyszer jelent meg, ezzel is jelezve sikerét. Ebben két széles kategóriát állapít meg, az egyik a civil és politikai szféra, míg a másik a természetfelszín leírása. A regionális leírásban fontos szerepet szán az adott térség populáció-sűrűségének és az ebből készített statisztikákat vizsgálja, ezekből próbál következtetéseket levonni; lényeges momentum, hogy a társadalmi mutatók felé fordul, ami ebben az időben felettébb újszerű (Unwin 1994).

Kant 1802-ben megjelent *Physische Geographie*-ban (*Fizikai földrajzában*) már fölteszi a lényegi kérdést — „*Mi volt előbb: a történelem vagy a földrajz?*” — ebben a műben találkozunk a geográfusoknak oly tetszetős, előadás bevezetésére is alkalmas állítással, mely szerint „*a józan emberi elmét semmi sem élesíti annyira, mint a földrajz.*” Minket természetesen az előző gondolat érdekel. 1754-től kezdve publikációiban figyelembe veszi a geográfiát, méghozzá mint a história részét.

1802-től váratlan fordulat áll be elméletében, a két tudomány testvérré válik, de nem ikreké, nem válnak egyenrangúvá. Az alá-fölérendeltségi viszony megmarad, de a felállás megváltozik. A földrajz összhangba kerül a térrel, a történelem az idővel, mivel a történelmi cselekmény a térben játszódik, így az a földrajz részeként értelmezhető, ennek megfelelően ez lesz a substratum (*Kant* 1970: 261–262).

Természetesen *Kant* újraalkotott tézisében a fizikai földrajz és a más típusú földrajz között is megváltozik az összefüggési reláció. Ha a történelem is alá van rendelve, a többi rész tudomány sem maradhat ki ebből a „megtiszteltetésből”.

Öt típust különböztet meg ezen belül (*Kant* 1970: 263)

1. *a matematikai földrajz*, ez az éghajlatot és az időjárást taglalja
2. *a morál földrajz*, ez a különböző tájak, régiók, emberek karaktereivel foglalkozik (népességföldrajznak felel meg)
3. *a politikai földrajz*, az államok politikai jellemzőit, sajátosságait kutatja
4. *a kereskedelmi földrajz*, ez nem szorul magyarázatra
5. *a teológiai földrajz*, ez meglepő módon azt vizsgálja, hogy a természeti környezet változékonysága miként befolyásolja a vallások logikai és intézményi felépítését, a vallásföldrajz előfutárának tekinthető.

Kant után a filozófusok elhanyagolták a geográfiát és a történetfilozófiában elhalványul a szerepe. Az ilyen irányú kutatásokra mindinkább a hegeli gondolkodás nyomta rá a bélyegét.

Alexander von Humboldt volt az, aki a kanti felfogás eme földrajzi vonatkozását mint újdonságot felismerte és hasznosította, továbbgondolta, hiszen a földrajzi jelenségeket mint fizikai folyamatokat szemlélte és írta le. (Gondoljunk a pontos hely- és helyzet-meghatározásokra.) Emellett felhívta a figyelmet a kutatók térbeli egységekben való elvégzésének fontosságára, ami nem más, mint a földrajzi táj.

A földfelszín sokféleségének hangsúlyozása arra kényszerítette a témával foglalkozó tudós embereket, hogy feltegyék a kérdést: ha már a vizsgálathoz mindenképp részeire kell bontani, mely alaptényezőkből kell kiindulni? A politikai felosztás ellen 1726-ban *Polykarp Leyser* hangos kirohanást intézett, mondván, az tudománytalan, mivel az ország határai állandóan változnak, és inkább a természeti viszonyok alapján lehet a földfelszín felosztását elvégezni, hiszen az állandóbb eredményt ad. Másrészt az állam gyakran természeti összefüggések miatt szétszabdalódik, és a természeti viszonyok miatt a lakosság egy része más nációjú országhoz tartozik. Végső érvnek felhossa magának az államnak az ingatagságát.

Ezzel a gondolkodásmóddal egy módon lehetett vitatkozni, hogy éppen az ingatagsága miatt érdemes vizsgálni. Az akkori politikai földrajz a miértekre kereste a választ, tehát létrejött pontosan a sok kérdőjel feloldása miatt, illetve a sokat emlegetett szintézis vágyából következett be. *Zeune* (1778–1853) a *Gaea*-ban védelmébe vette, majd *Carl Ritter* kiemelkedő autoritása által nyert óriási érdeklődést.

Ritter még tovább ment *Kantnál*, s a következőt állította: „*a történelem is természet*”, ami nem jelent mást, minthogy a természet sajátos spektruma, vagyis egy része a földrajznak (*Havass*, 1882). A másik jelentős mondata így hangzik: „*az ország természetéhez bilincselte állam*”, ebben a gondolatban már geopolitikai utalást lehet felfedezni, bár maga a fogalom ekkor még ismeretlen. „*Die Erdkunde*” című munkája alapján, mely 1817-ben jelent meg, *Rittert* tartják az újkori földrajz megteremtőjének *Humboldttal* egyetemben. *Ratzel* is őt vallotta szellemi tanítójának, kinek a célul kitűzött munkáját akarta befejezni.

Tömören azt mondhatjuk: a *geopolitika* olyan geográfusi szemlélet, mely azt vizsgálja, miként befolyásolja a földrajz — akármelyik részterületét beleértve — a politika alakulását, legyen az egy adott állam, régió, vagy az egész Föld (ez a dimenzió magától a fogalmi alakulás fejlődésétől is függ).

Visszatérve az eredeti ritteri elmélethez, kitűnik, hogy írója szerint a természetföldrajzi fekvés nem is kevésbé befolyásolja az államalakulat „életét” és mozgásterét, de itt még társadalomföldrajzról vagy — a francia elnevezésével élve — az emberföldrajzról² és annak a hatásáról nincs szó.

Felfigyelhetünk egy érdekes összefüggésre, ami *Ratzelnél* hangsúlyozottabban fordul elő. „*A természettől nagyobb mértékben függenek a népek, mint az egyes emberek.*”

Az egyes ember könnyebben mobilizálódik mint egy egész nép — vallja *Ritter* — és e vonal követésével vizsgálja az országok sorsát később *Ratzel* is. Magát a földrajzot elhelyezni a történetfilozófiában már nem sikerült *Ritternek*. E nagy feladat véghezvitele előtt elragadta a halál³. Az említetteknek megfelelően ezután a német filozófiában elfordultak e problémától akár *Fichtet*, akár *Schellinget*, akár *Hegelt* és munkásságukat nézzük.⁴

Egyaránt nézhetjük *Herdert*, *Kantot*, *Rittert*, észrevették a két tudomány egymásrautaltságát.

2. Az emberföldrajz elméletét *Vidal de la Blache P.* (1922) a „*Principes de géographie humaine*” munkájában fejt ki. Az emberföldrajz *Le Play* (1855), *Ratzel*, *la Blache* (1902) klasszikusnak számító szakaszában az ember és a természeti környezet közötti összefüggések kölcsönhatások elemzésével foglalkozott. Kiindulási pontja az ember, mint individuum környezeti kölcsönkapcsolatainak feltárása és ez alapján az életformacsoportok leírása, táji megjelenésük sajátosságainak megragadása volt.

Az emberföldrajz determinista felfogásának előfutára *Le Play*, akinek gondolata majd végül *Ratzellel* teljességedt ki. A tér–gazdaság–társadalom kapcsolatát a XIX. szd. második felében mindinkább egységes rendszernek tekintették, amelynek elemei között szoros oksági kapcsolatot tételeztek.

Montesquieu, *Malthus*, *Darwin* természetes szelekciós elméletét kivetítették az emberi társadalom fejlődésére és ezt felhasználták az emberi kultúra (kultúrföldrajz) területi különbségeinek magyarázatára. Természetesen ma furcsának és számunkra idegennek tűnhetnek ezek a megfogalmazások, de ne felejtjük el abban az időben a tudományos életben nagyon fontos áramlatként volt megtalálható az életfilozófia, legyen az történetfilozófia vagy földrajzfilozófia, államemélet sőt már régebben is voltak ehhez hasonló próbálkozások pl. *Viconál*, majd *Diltheynél*, *Toynbeénél*, de ebbe sorolható a későbbi *O. Spengler* is illetve *Spencer* is. De a már említett *Malthus* elképzelései is nagyon közel álltak, sőt *Darwin* sok mindent egyenesen átvett tőle, de nagy hatást gyakorolt *Benthamre* is.

Alátámasztani vélték a felfedezések és a gyarmatosítások nyomán megismert természeti népek életformáit, melyek közelebb álltak a „biológiai rendszerekhez”, mint az európai kontinensen ismert társadalmi formák.

3. Egyébként maga az életmű 42 év alatt tizenkilenc résszel bővült és összesen húsz kötetté terebélyesedett, méghozzá közel huszonháromezer oldal terjedelemben. Munkájában jórészt Afrikára és Ázsiára koncentrált. Ő a regionális földrajz atyja. Széles körben értelmezve fókuszba állította az embert társadalmi teljesítményével együtt. A történelem és a táj összefüggésének fontosságát hangsúlyozta a kor szintjén (*Unwin*, 1994, 77–78).

- *Büsching* már népességföldrajzi kutatási móddal él.
- *Kant* a fizikai földrajz alá rendel mindent, a mai társadalomföldrajzot és a történelmet is.
- *Ritter* már hangsúlyozottabban foglalkozik az emberrel és annak viszonyrendszerével, beleértve természetit és társadalmiit egyaránt.

Friedrich Ratzel (1844–1904)

A korabeli német geográfusok több táborra szakadtak.

1. Egyesek a földrajzból megpróbálták kiutasítani az embereket, a földfelszínen élő népességet.

2. Mások azon fáradoztak, hogy ember és természet között kompromisszumot alakítsanak ki. „A dualizmus tüskéje túl mélyen hatol a húsba, de be kell hogy adjon a derekát” (*Supan*, 1918).

Ezt a szintézist valósítja meg majd a politikai földrajz, hiszen a természet és az ember csak az állam fogalmában egyesülhet, de ez folyamatként valósult meg egy lipcei professzornál, *Friedrich Ratzelnél*, kinek célja *Ritter* munkájának a befejezése volt. Igazi szándéka az életföldrajz (*Biogeographie*) kidolgozása lett volna, e helyett születtek meg az alábbi munkái. *A Föld és az ember* (1887) című könyvével a célja az *antropogeográfia* megalapozása volt, ennek szinonimájaként vezette be a *kultúrföldrajz* fogalom használatát. Eredetileg az *oikumené* kérdése izgatta, az élőlények és a földrajzi életlehetőségek általános problémái. Nézetrendszerében a kultúrföldrajzhoz szorosan kapcsolódott a mai néprajz és a politikai földrajz.

Az antropogeográfián ő a természetföldrajz párját értette, többé-kevésbé a mai társadalomföldrajzot. A problémák tárgyalásánál a kiinduló terület mindig a természetföldrajzi elemzés, és annak hatásait, következményeit vetítette a társadalmi–politikai helyzetelemzésekre. *Ratzel* az akkori ismeretek szintjén a területi fejlődés motorjának a természeti környezetet tartotta, amely meghatározza az ember illetve emberi csoportok adott esetben vizsgált társadalmi tevékenységét és fejlődési lehetőségét, térbeli mozgását, és ezzel összefüggésbe hozták a területi eloszlásában tapasztalható különbségeket a Földön található populáció érzékelhető formaváltozásaival. Természetesen emiatt sokat ostorozták az elmúlt rendszerben.⁵

Történetfilozófiával érintőlegesen foglalkozott. Meggyőződésévé vált a földrajz elsődlegessége a történelemmel szemben, mivel az előbbi alapját képezi az utóbbinak, hiszen az eseményeknek valamire vonatkozniuk kell, vagyis a geográfiai térben játszódnak. Ezzel láthatóan átvette a kanti értelmezést, de nála már nem

4. Talán egyedül *Clausewitz* (1780–1831) „*A háborúról*” című könyvében találunk utalást rá (*Perjés* 1993).

5. Álljon itt egy idézet az Új Magyar Lexikonból — „a követői a gazdasági földrajzot is az emberföldrajz egy részének tekintik” — ami természetesen szigorúan rendszerellenesnek minősült akkoriban (1962, 531).

a fizikai földrajz fogalmába tartozik a megalkotott antropogeográfia, hanem a természeti földrajz másik „felét” képezi, sőt fontosabb felét, mely összekötő kapocs a társadalomtudományok irányába.

A Ritter-féle elemzésekből kiindulva felállított egy meglepően új tételt, amely megfelelő a mai világnak. Csökken a lokális földrajz hatása, de egyre inkább nő a regionális és a globális földrajzi meghatározottság.⁶

Cáfolja továbbá Hume azon nézetét, mely szerint a nemzeti jellem természeti okainak „csak” az éghajlatot és az időjárást tartják (Ratzel, 1887, 79 o.), ettől szerinte jóval sokrétűbb a problémakör, bár igaz, kitűzött célja az embercsoportoknak a földfelszíntől függő sajátosságait számba venni, és azokat rendszerezni.

A globális fekvésnél tárgyalja a felfedezések korát, komoly földrajzi meghatározottságokat tételez fel Spanyolország, Portugália, majd Anglia és Hollandia tekintetében egyaránt — ilyen az adott ország tengerparti fekvése vagy a kedvező szél, ami segítette a hajósokat céljaik elérésében (1887, 331 o.).

Felfigyelt és magyarázattal szolgált a Római Birodalom történeti szerepére, mivel szerinte a Mediterráneum térségét gazdaságilag is összefogta, ez jelölte ki politikai nagyságának határát (1887, 141 o.). A birodalom lassú felbomlása a provinciák gazdasági egymásrautaltságának megszűntével kezdődött el.⁷

Ratzel nagysága nem csak ebben mutatkozott meg: felfigyelt arra, milyen fontos hatások vannak egy adott országban, birodalomban a központi terület és az adott állam szélei között. E kötődés határozza meg a központhoz való viszonyt, ez pedig könnyen eldöntheti akár a terjeszkedés lehetőségét, akár a partikularizmus és az elszakadás valószínűségét. Ezzel a manapság oly izgalmas centrum-periféria problémát veti fel.⁸ Ezzel kapcsolatban vizsgálta a közlekedésföldrajz helyzetét, például a közlekedési útvonalak nélküli tájak esetében észrevette: a karéjokon csak az útvonalak mentén találunk helységeket, vagyis a térvizonyok hangsúlyozása fontos volt számára. Ennek nyomán világít rá a távolságok tanának — „távolság zsarnokságának” — a fontosságára (Ratzel, 1887, 217); ez manapság felkapott szakterülete a *telematikának*, *logisztikának*.

Sokat időzik a „jó határ” és a „védelem” címszónál — látszik, mély benyomást gyakorolt rá Clausewitznek *A háborúról* című műve.

Sorba veszi a lehetséges fokozatokat (1887, 149):

- *politikai határok nélküli országok*: (ők a legszerencsésebbek) Nagy-Britanniát és Japánt hozza tipikus példaként; ma már az előbbi rossz példa, mivel Írország felé 1922-től politikai határvonala van.

6. Ez a tétel szerepelhetne akár *I. Wallerstein* (1983) vagy *P. Kennedy* (1992) könyveiben is, történelmi megközelítésben.

7. Ezt olvashatnánk *Ferreronál* (1993), a Mediterráneum gazdasági összefüggéseit pedig *Braudelnél* (1996).

8. *Rác Lajos* írja (1996, 315) *Braudelhez* kapcsolódva: „A központot körülvevő városok fontosságát mindennekelőtt a központtal fenntartott kapcsolatuk határozta meg”; láthatjuk elméletének időszerepét ebben a tekintetben is.

A következő fokozat:

- *a politikai határ teljesen megegyezik a természeti határokkal*

1. ennek legnagyobb része tengeri határt. Ide a tartoznak félszigetek, pl. Kórea, Olaszország,

2. nagyobb részt hegységek által határolt államok, ez a másik legkedvezőbb kategória, ide tartozott Montenegró,

3. részint hegységek, részint folyók által határoltak, ilyen Románia és Svájc

- *politikai határoknak csupán egy része egyezik meg a természeti határokkal*

4. a határ legnagyobb része tengeri; Franciaország és Spanyolország a felhozott példa,

5. a határ jelentős része tengeri, pl. Németország, Oroszország,

6. a tengerig érő országok, „a lábuk, ha nyújtózkodnak, leér a vízig”, Belgiumot és Magyarországot sorolta ide,

7. legvégül a „belföldi”, vagyis a szárazföldi határu országok következnek, ez a legkedvezőtlenebb, mert földrajzilag védtelen; Württembergert említi ebben az aspektusban lipcsei professzorunk, nem véletlenül, hiszen az egységes Németország híve.

Ezeket belül megkülönböztet még altípusokat, de ezek ismertetését nem tartjuk szükségesnek.

Kiemelten kezeli a tengerpartok fontosságát, elsősorban az óceáni tagolt partvonalat tartja fontosnak a kolonizáció szempontjából, hiszen így tudja az adott állam gazdasági terét legegyszerűbben növelni. Így nyer fontosságot a történelmi idők során a Földközi-tengeri partvonal kárára az atlanti szegélyterület (gondoljunk Spanyolországra, Portugáliára és Nagy-Britanniára). A beltengerek ebben az időben elvesztik rangsori fontosságukat. Ebben az összehasonlításban Németország a leendő államterülethez képest keskeny partvonallal rendelkezett, igaz, tagoltsági fokával nem voltak gondok, de a Balti-tenger és némiképp az Északi-tenger is zárt. Ezzel kapcsolatban *Ratzel* az ideális államot tájharmonióban képzei el. Mit jelent ez? A tájaknak ki kell egészíteniük egymást, ez igaz a természetföldrajzi képre — alföld, dombvidék, hegyvidék — és részben az e mögött meghúzódó gazdasági hasznosításra is. Vagyis a kölcsönös gazdasági egymásrautaltság erősíti az egységtudatot, így gyengülnek a határos területek elszakadási törekvései.

Másrészt nemzetgazdaságban gondolkodott, eszerint az ideális országnak sokrétűnek kell lennie, hogy a külföldi hatalmaktól ne kerüljön függésbe. Nála a táj dichatómia gazdasági dichatómia is egyben. Ebben az összefüggésben Németország hosszú széttagoltságát behozandó hátránynak tekinti, melynek során lemaradtak a kolonizáció gazdasági bővítő hatásairól. Védelmi szempontból kiemelten kezeli a hegységek karéját, mely könnyedén felfogja a túlnövekedett ellenséges hatalmat, bár közlekedési szempontból országon belüli akadályt képez, melyet nehéz legyűrni és így könnyen megoszthatja az adott politikai egységet. Természetesen abban a milióban nem maradhatott el Németország egyesítésének természetföldrajzi alátámasztása sem.

Fontos megfigyelése, hogy az országhatár hosszúsága nélkülözhetetlen mutató a terület négyzetkilométerére vetítve, amely megmutatja, milyen nagyságú

hátrszággal rendelkezhet háború esetén, minél nagyobb számot kapunk, annál kedvezőbb a védelem lehetősége.

Külön szól Kínáról, mely azért maradhatott fenn, mert lassan terjeszkedett, a kínai elembe való beolvasztással; demográfiailag ugyan lassan haladt, de biztosan, egyre gyorsuló ütemben (Ratzel, 1887, 202 o.).⁹

A politikai földrajzon kívül kiterjeszti elméletét a néprajzra, amiből minket a népvándorlási elmélete érdekel igazán, vagyis a *migrációról* alkotott véleménye. A számára legfontosabb terület az Elbától az Amurig terjed, amit angolosan „*zone of conquest*”-nek nevezett.

Elmélete első részében a népvándorlások fajtáit taglalja (Ratzel 1887, 394–395 o.).

Két nagy csoportot különböztet meg:

- A hidegből melegbe történő vándorlásra példái a következők: a dór, az árja, germán, szláv, mandzsu, azték népmozgás. Ma már ez a migrációs típus nem jellemző, inkább ellenkező előjelű, vagyis a tropikus területekről a mérsékelt területekre.

- Van még egy uralkodó típus, ez pedig a szegény területekről a gazdag vidékek felé irányul. Manapság ez a fontosabb, hiszen azóta a közlekedési viszonyok sokkal fejlettebbek és így könnyebben elérhetőek a gazdag országok. Ha a térképre nézünk, akkor evidens, hogy a spanyolajkúak az Egyesült Államok felé, míg a Maghreb-régió és Törökország felől a „vén” Európába igyekeznek az emberek.¹⁰

Fontos tényezőként értékeli a *demográfiát*,¹¹ főleg a pusztai területek népességeltartási küszöbszintjeként. Napjainkban ugyancsak fontos probléma a népességrobbanás, de ma már nem kizárólag az eurázsiai sztyeppén, hanem az iszlám világ más részein, Fekete-Afrikában, Indiában és Latin-Amerikában egyaránt óriási feszültségeket hordoz magában.

A második részben elveti az autochton elméletet a néprajzban, szerinte „*minden nép valahonnan valahová vándorolt*” (Ratzel 1887, 562 o.). Meglepő részt is olvashatunk: a cél embertani és néprajzi szempontból egyaránt „*az emberi nem egysége*”, az uralkodó tendenciák legalábbis ezt mutatják — vallja (1887, 566 o.). A fejlődéssel az emberi migráció fokozatosan gyorsuló folyamat, mely elősegíti az egységes civilizáció kialakulását.¹² Tehát túlzás egyoldalúan a náci ideológusok táptalajának kikiáltani.

9. Bizonyítékul találhatunk frissebb adatokat S.P. Huntington (1995) és M. Castells (1993) írásában.

10. Ezzel kapcsolatban figyelemre méltó M.S. Teitelbaum (1994) tanulmánya, mely kimutatja annak növekedési ütemét.

11. Szót kell ejteni az angol Malthusról, aki korábban felfigyelt a jelenségre, mint Ratzel. A demográfián kívül felismerte — Simon de Simondival egyidőben — a ciklikusság törvényét a gazdaságban. Darwin evolúciós elméletének fontos elemeit már korábban olvashatták az érdeklődők Malthus tollából.

12. Az igazán érdekes ebben az esetben az, ha végiglapozzuk a világmodellek listáját: a Meseroviè-Pestel (Növekedési modellek 1992) modell jövőbeni célkitűzése pontosan ez, illetve a legfontosabbnak az ebbéli gondolkodásmód-váltást tartja; maga az elképzelés 1974-es keltezésű.

Már az *Anthropogeographie*-jában szó esik a térért vívott harcra (Kampf um Raum), de ezt későbbi munkáiban alaposabban kifejti. Ezek közül a legjelentősebbek a *Politische Geographie* (1903, először 1897-ben jelent meg) és a *Raum und Zeit in Geographie und Geologie* (1907); ezekben a munkáiban az államnövekedés és tér viszonyát tárgyalja részletesen, az államra vonatkoztatva.

Egyedisége abban leledzett, hogy először publikálta és rendszerezte a politikai földrajz tudományát (látjuk, már a címben is a tér meg az idő összefüggései felé fordul). Megoldást keresett a természet és az ember, szintér és történelem közötti kapcsolatok szintézisére. Ratzel megfogalmazásában a föld, mint egy alapvető erőforrás jelenik meg, ahol az emberek élnek, ennek az emberi szerveződésnek két alapozó cölöpje van, egy ökológiai és egy politikai. Úgy tűnik, egybemosta a társadalmi szerveződést a politika fogalmával és fajsúlyosabbnak érezte magát a politikát, magyarul szólva az államot magát, és az azt megjelenítő politikai szerveződést tartotta elsőbrangúnak. Majd a később ismertető Kjelennél kerül kizárólagos szerepkörbe a politika, itt tűnik el a társadalom önszerveződő jellege és egyenlővé válik az állam a politikával. Ratzelnél még nem ilyen drasztikus a helyzetmegítélés, az arányok megvannak, és elmozdul a fontosság egyértelműen a politika felé, ezért éppen ő a politikai földrajz megalapítója. Kjelennél már nincsenek arányok, az aránypár megszűnik, nála már kizárólagosság van.

Előbbi munkájában, amelyben rendszerezi az új tudományterületet, a 13. és a 14. fejezetben — a *Die politische Wirkungen weiter*-ben illetve az *enger Raumban* — fejti ki a sokat támadott és hangoztatott élettér-elméletét (a *Lebensraumot*). Nézete szerint a nagy tér egyre általánosabb irányzata lesz a népeknek és politikai alakulataiknak, ezt a nagy teret a természet megismerésének, a faji korlátok eltávolításának és a vállalkozások világának írja le, ahol a „túlradó” optimizmus a jellemző. Minden a kicsiből a nagyba törekszik, számára ez jelenti a történelmi haladást, míg minden hanyatlás a visszafeljődött térfelfogásnak a következménye.

A világtörténelemben a meghatározó elem mindig a nagy állam vagy a leendő nagy állam. A kis országokat egyenesen a többitől fel nem szívott maradéknak nevezi, bár elismeri némely kis állam létének a fontosságát, de ezt egyedinek és nem általános szükségszerűségnek tekinti. Svájcot ennek megfelelően „színfoltként” értelmezi. Ratzel egyfajta veszélyre is felhívja figyelmünket: egy nép a nagy tér betöltésének a feladata elé állítva könnyen a gazdasági kizsákmányolás hatalmas „*organizmusává*” lesz (1903, 379 o.); e megnevezés még visszaköszön ránk. Ez ösztönszerűen a Török Birodalmat, a fasiszta Németországot, és a volt Szovjetuniót jelentheti számunkra. Itt a politikatudomány és a földrajz analízisében biológiai metaforákat, hasonlatokat használt fel.¹³ Megállapíthatjuk, hogy e könyvben fekteti le az organikus állam teóriáját.

Ratzel e méltán híres munkájában hét törvényt nevezett meg az állam növekedésének jellemzésében. Ezek a következők:

13. De nem légből kapottan, hanem vonatkozási alappal, hiszen hivatkozik pl. *Albert Th. van Krieken Über die sogenannte organische Staatstheorie* (Leipzig, 1873) művére.

I. az állam területe olyan expanzióval nő, melynek során magába olvasztja az azonos kultúrájú népeket,

II. a terület növekedését követik más fejlődési mozzanatok,

III. az állam ennek során felszívja a kisebb egységeket,

IV. az állam frontier sávjában zajlik az erősségek egymás közötti küzdelme, ez visszaveréssel és terjeszkedéssel jellemezhető, ezért a növekedés nem folyamatos,

V. az állam növekedésének természetéből adódóan keresi bekebelezésre a politikailag értékes területeket,

VI. a növekedés ösztönzést ad a primitív államoknak, hogy magasabb fejlettségű civilizáció jöhessen létre,

VII. a területi növekedés trendje fokozódik.

Felmerülhet a jogos kérdés: a történelem végső célja csakugyan néhány nagy területű állam kialakulása? Az idáig taglalt nagy tér elmélet kizárólag a politikai terjeszkedés formájában létezhet csupán?

A kérdésre a válasz természetesen kategorikus nem. Nem politikai határokon kell gondolkodni, a gazdasági tér a lényeges. *Ratzel* e kettőt helyzetéből adódóan — érthetően — hibásan összemosta.

A történelem célja — kicsit egyoldalú megközelítésben — minél nagyobb gazdasági terek és minél sokoldalúbb gazdasági kapcsolatok létrehozása.

A cél: pólussá válni, vagy valamelyik pólus holdudvarához tartozni. A politikai földrajz és a geopolitika pedig befolyásolja e terek kialakulását, kialakítását, illetve ezek törvényszerűségeit írja le, ezért vizsgálata mindenképp célszerű.¹⁴

Véleménye szerint a földrajz hatással van a világegyetem evolúciós fejlődésének a meglátására. Sok elméletet újra megfogalmaz a fejlődés — az evolúció — és a természet szelekciójának a fényében.

A politikai földrajz tárgyát az állam képezi, amely — más szavakkal — az emberiséggel teli földi ösztér egy meghatározott, jól megragadható része.

1. A politikai földrajzot az állam természeti alapjainak tanaként definiálhatjuk. Ez a szemléletmód ennek a megjelenési formának azonban csak az egyik oldalát meríti ki, amelyet mi államnak nevezünk.

2. Egy másikat *legislativnak* nevez *Supan*, ezt belpolitikainak fordíthatjuk, ami nála mindent felölel, ami az államéletben a törvényalkotásban, a közigazgatásban van reprezentálva.

3. A külpolitikai, diplomáciai, nemzetközi kapcsolatok ezen értelmezésében az állam már nincs részeire felosztva, hanem egy zárt egységként jelenik meg, in-

14. Ezzel annak idején maga *J.M. Keynes* is tisztában volt, vagyis a nagy — ez természetesen viszonylagos fogalom — gazdasági terek szétrombolása és azok semmivel pótlása milyen veszélyeket hordoz életszínvonal, politikai destabilizáció, menekültkérdés és katonapolitika szempontjából egyaránt.

„A gazdasági határok mindaddig tűrhetőek voltak, amíg kevés számú nagy birodalomhoz hatalmas területek tartoztak, mint Németország és az OMM.” Ellenpéldaként a gazdasági térként nem funkcionáló Törökországot és Oroszországot hozza fel (*Keynes*1991).

dividuumként, saját jellegéhez hasonló más individuumok vonatkozásában, szövetségben vagy versenyhelyzetben, vagy magával ellentétben.

Az állam egy nagyon komplikált megjelenési forma, amely három oldalról szemlélhető, s mindegyik oldaláról más képet mutat. Körbejárható ez a sokoldalúság, ha az államot szervezetként fogjuk fel, így — mai szóval — modellezhetővé válik. A szervezetként való felfogása a görög ókorig nyúlik vissza, és abban a mondatban gyökerezik, hogy az egész — fontosságban — a részek előtt van (*Arisztotelész: Politika*). Az újkorban *Fichte* és *Schelling* munkásságában, a 19. században bontakozik ki ez a szemléletmód, de a „kiteljesedés” *Ratzel*nél következik be. A körülmény kudarcaként, balsikereként fogja fel, hogy az ember a legmagasabb szintű szervezetet tartja szem előtt, és ennek megfelelően az államot kénytelen egy tökéletlen szervezetként definiálni (ez a kanti „abszolút jó”-ról alkotott elmélet felhasználása az államra vonatkoztatva).

Az államot, mint már utaltunk rá, organizmushoz hasonlította, de óvatosan, metaforaként mutatott erre a fogalomhasználati lehetőségre. Nyugodt szívvel állíthatjuk: előkészíti az „új biológiát”, de ennek ismertetése áthúzódik *R. Kjellén* munkásságának a feldolgozásához. Maga a *Ratzel*-iskola, vagyis a követők megállapításai lassan elhalványultak, egyre inkább általános és elméleti színezetűek lettek.

Egy tanítványa, *Emil Schöne* próbálta meg lerövidítve propagálni a politikai földrajz tudományát könyvében, mely a Lipcsei Gyűjteményben jelent meg 1910-ben, *Aus Natur und Geisteswelt* címen. Erre nagy szükség volt, hiszen sokan támadták e nézetet a földrajzot művelő tudósok közül.

Supan véleményében a politikai földrajz fő feladatát ugyanaz képezte, mint Hérodotosz és Strabon idejében: magát a földfelszínt bemutatni. A politikai földrajzi iskola a földrajzot dualisztikus karakterként értelmezte, mely egyesíti a földrajz két részét; akkoriban a politikai földrajz természeti alapjai és vonatkozásai jobban ki voltak munkálva, manapság ez már kevésbé dominál.

A német szakirodalomban nem véletlen az országismeret megjelölés és a *Land* szó sokértelműsége. Ezt a sokrétűséget a politikai földrajznak kell felvállalnia és értelmeznie, érdekes, hogy nyelvfilozófiai betéttel is igazolja állításait.

Ratzel nevéhez köthető fogalmak:

- antropogeográfia,
- kultúrföldrajz,
- politikai földrajz,
- migrációs elmélet
- élettér-elmélet, nagytér-elmélet.

Rudolf Kjellén (1864–1922)

Tőle származik maga a *geopolitika* mint kifejezés, publikációiban először 1899-ben bukkan fel e terminus egy, a Svédország határaitól szóló írásában. Egyébként a politika tudományával foglalkozott, emellett jog- és történettudós volt az uppsalai egyetemen, s tagja volt a svéd parlamentnek is. 1905-ben ő használta a

német megfelelőjét is, a „Geopolitik” kifejezést: „Az állam tudományaként mint a térben létező külön világot” vizsgáló tudományágként. *Richard Muir* úgy jellemzi munkásságát, mint tudományosan értékelhető, de azzal a kikötéssel, hogy szélsőségesen nacionalista és szociáldarwinizmusra utaló jegyekkel tarkított. Kjellén felfogásában az állam hasonló egy élő organizmushoz, valójában ebben benne foglaltatott, hogy a hatalom józan, értelmes abban az értelemben, hogy élni akar és mind több dolog és nagyobb tér felett szeretne „uralkodni” (Holdar, 1992). Ratzel jelentős hatást gyakorolt organikus felfogására, bár ezt finomította, ennek nyomán 1917-ben újra definiálta a geopolitikát, mint olyan tudományt, mely felfogásában az állam egy földrajzi organizmusként illetve térbeli jelenségként jelenik meg. Ez az organizmus véget nem érő küzdelmet folytat az életet jelentő kérésekért, ebben a küzdelemben a territórium a legfontosabb.

A gyakorlati politika aktuális tényeihez kapcsolta a földrajzi szempontokat, ez jelenik meg tudományos elemzéseiben, a *Die Grossmächte der Gegenwart*-ban és a *Der Staat als Lebensform*-ban (1917). Az első világháború nyomán bekövetkezett hatalmi változásokat sajátos feldolgozásban a *Die Grossmächte und die Weltkrise*-ben ismertette.

Szemmel láthatólag úgy vélte, egyesítette Ratzel politikai földrajzi koncepcióját saját, az államról alkotott elméletével. A tudományág neve geopolitika lett, melyet a politikai földrajz részeként értelmezett, tehát a német előd munkáját adaptálta és elmésen átalakította. Míg a *politikai földrajz* állandó érvényű megállapításokat, törvényszerűségeket igyekeznek adni, addig a *geopolitika* a folyton változó politikai alakulatokat és hatalmi törekvéseket mérlegeli földrajzi beállítottságban, tehát a pillanatnyi kihívásoknak akar megfelelni. Másként: a politikai földrajz a politika térbeliségének a megjelenéseit, törvényszerűségeit vizsgálta, míg a geopolitika inkább a politikum oldaláról beszél haza, a politikum miként sajátíthatja ki a földrajzot, miként használhatja fel azt saját céljaira.

Maga *Kjellén* szerint e fogalom az állam életének térbeli szemlélete — geográfiai politika — több aspektust hangolt itt össze, úgymint „*gazdaságpolitikát*”, „*népességpolitikát*”, „*társadalompolitikát*”, állambölcseletet. Láthatóan mindennek vizsgálta a politikai aspektusát, sőt nála az állam egyenlő a politikával, és már megtalálható a hatalom elsődlegessége a joggal szemben¹⁵ (1. Táblázat).

Kjellén követte Ratzelt az államról alkotott felfogásában. Az államot a következőképpen definiálta: „érző-ésszerű lény, kinek döntő jelentőségű az érzéki oldal”, még drasztikusabban „amely az önkeresésétől és életszükségletei nyomásától megbilincsel” (*Der Staat als Lebensform*, Leipzig, 1917). Ez a szervezeti felfogás ebben az esetben sokoldalú külpolitikai oldalt hív életre, amely azonban semmi este sem teljes. Az ember könnyen összetéveszti a szervezést a szervezettel. De természetesen nem szabad kategorikusan kijelenteni, hogy az állam szervezet, hanem egy bizonyos nézetből szemlélve valami hasonló, biológiai törvényekkel leírható.

15. Ami a német jogelméletben például *Carl Schmitt*nél is előtérbe kerül a két világháború között (*Politikai teológia*).

1. Táblázat. Kjellén politikai rendszere, Klaus Klost: *Geopolitik und kein Ende. Thesen zur Gegenwart der Politischen Geographie in Deutschland* (Colloquium Geographicum, 1997, 133–152, azon belül a 143. old.) c. tanulmánya alapján

Általános államtudomány (az államról szóló tanítás)		Speciális államtudományok				
Rendszer-sajátosságok	Hipotézisek	AI-szisztémák	Kategóriák	Jelenségek	Speciális területek	Optimális életforma
Az állam	• Az államok önálló tevékenységek, individuális	Geopolitik	Birodalom	Birodalmi fekvés birodalmi forma birodalmi terület	Topográfiai pol. morfológiai pol. fizikai pol.	Természetes terület
		Ökopolitik	Birodalmi költségvetés	Költségvetési szféra, költségvetési önállóság, költségvetési élet	Piacpolitika autarchia-politika gazdaság-politika	Autarchia
egyenlő	• Az állam természetében a hatalom meghatározó, a jog csak szolgál	Demopolitik	Államalkotó nemzet	Népi érzület néptestület néplélek	Etnopolitika népességterv. pol. pszich. pol.	Nemzeti jelleg, sajátosság
a politikával	• A politika ellentéte nem az ország, hanem az ország politikai szervezete (pl. birodalom)	Szociopolitik	Társadalom	Társadalmi forma (= társadalmi testület) társadalmi élet	Törzsi politika életközösségi politika	Társadalmi jellemzők
		Kratopolitik	Kormányzási forma (= alkotmány)	Államforma államélet államhatalom	Lehetséges pol. Alkalmazott pol. ősi típ. pol.	Lojalitás az államhoz

Kjellén bizonyos szempontból azonban ellentétbe került Ratzellel, mert Ratzel a súlypontot az állam és tér viszonyára helyezi. *Kjellén* ugyanezt a felfogást ismeri el, azonban számára az állam fogalma földrajzilag a földfelszínre vonatkozik. Geopolitikája csak az országterületre mint az „állam testé”-re és az állam viszonyára korlátozódik. De nem esik Ratzel hibájába, nem értékeli túl a teret, hanem felismeri az államban az azonos értékű emberi részegységeket. Ratzel elméletének kiegészítését egy külön szakaszban teszi meg, amit *Demopolitik*-nak nevez (ld. 1. Táblázat).

Kortársai közül sokan az országterület és a népesség közötti összefüggést világosan felismerték, de a földrajztudomány az államtest szétszabdálása ellen hatá-

rozottan tiltakozott, mert tartottak a következménytől, hogy általuk ellenőrizhetetlen új tudomány születik. Az indoklásban felhozták, hogy a földrajz egységesnek fogja fel a földfelszínen lejátszódó államképző folyamatokat és félték, hogy a népességgel együtt a kutatási terület darabjaira hullik.

Már *Jellinek* is hangoztatta ellenvetését, hogy az állam terjeszkedő képessége hiányzik, de ettől az ember eltekinthet, mert a terjeszkedés nem alapvető funkciója egy szervezetnek. Sokkal többet nyom a latban, hogy egy állam, ha meghalt, újból fel tudjon emelkedni. Ez a szervezet fogalmával teljességgel összeegyeztethetetlen. Mert hiszen az egész közigazgatási apparátus (*Verwaltungsapparat*), mi más lenne, mint egy bonyolult mechanizmus? Az állam intézményrendszeri oldalról szemlélve sokkal inkább mechanizmusként, mint szervezetként fogható fel.

Jellemzője az organikus szemlélet. Az államot élő organizmusnak fogja fel, azt biológiai minőséggel ruházza fel. Kutatásainak tárgyát az állam képezte, vizsgálja, hogy milyen harmóniában vagy diszharmóniában vannak a már fent említett „életjelenségek” az államtérrel. Megkülönbözteti az organizmust és az organizációt: az állam organizmushoz hasonlóan működik, biológiai életjelenségekkel jellemezhető, az organizáció pedig a szükséges szervezés, az intézményrendszer hatékonyságának a növelése. Ennek megfelelően kedvezőbb organisztikus jegyekkel bíró államokat nagyobb hatékonyságú organizációval le lehet győzni, mert jobban aktiválja az abban megbúvó energiát (későbbiekben *Maull* dolgozza ki a közigazgatási földrajzba átnyúló elméletét, melynek kiindulópontja ez a feltevés, ő „sejtállam koncepciónak”¹⁶ nevezte).

Az állam a létező legnagyobb organizmusként viselkedik, vagyis a föld és a nép szimbiózisa. Ez a szimbiózis ennek megfelelően létrejön, fejlődik, életerőtől duzzad, majd beteg lesz, hanyatlani kezd, és a végén elpusztul, de amíg létezik, addig vannak funkcionálisan megkülönböztetett tagjai és szervei.¹⁷ *Kjellén* a geopolitikával a nagyhatalmak helyzetét, természeti sajátosságait vizsgálta, politikai szervezetükkel és hatalmi törekvéseikkel egyetemben. A nagyhatalmakat gazdasági egységként is kezelte, ez vezette az „autarky” koncepció kidolgozásához, melynek lényege: gazdaságilag független államokként csakis úgy létezhetnek, ha minden szükséges erőforrással rendelkeznek. Később látni fogjuk, miként emelik be *Haushoferék* ezt a nézetrendszerükbe.

Az első világháború által megváltoztatott hatalmi helyzet is érdekelte: a legfőbb eredménynek az angolszász nagyhatalmak győzelmét tartotta, amit a tengeri hatalmak győzelmeként értelmezett a szárazföldiekkel szemben. Ez óhatatlanul elménkbe idézi *H.J. Mackinder* „heartland” teóriáját, amely ugyancsak befolyá-

16. *Prinz Gyula* államelméleti felfogását a német minta határozta meg, *Ratzel* mellett *Otto Maull* sejtállam-elméletének hatása mutatható ki elképzeléseiben. Nála az állam mint szervület (*Raumorganismus*) jelenik meg és ennek legkisebb működési egysége a sejtállam (talán a régi járásokkal van átfedésben). Ezenkívül az állam mint szerkezet is jellemezhető (*Raumorganisation*), amely az előző kormányzását jelenti, s inkább a földfelszíni megjelenésével egyenlő (kiterjedés, domborzat stb).

Magát az államot három fő jellemzővel írja le: népesség, a terület nyugvó politikai energiái, és a szervezés által aktivált energiák (1933).

solta a német geopolitikusokat (ezt közelebbről majd a második részben, az angolszász geopolitikusoknál ismertetem a tisztelt olvasókkal).

Kjellén rámutat a Brit Birodalom gyöngéire, a hindu kérdés megoldatlanságára, a domíniumok függetlenségi törekvéseire, az angol ipari termékek rohamos térvesztésére a gyarmatokon, summa summarum hanyatló, leáldozóban lévő geopolitikai sajátosságokkal bírt. Ezzel szemben hangsúlyozza az Egyesült Államok gazdasági előretörését, ami magával hozhatja politikai megerősödését.

Érdekes, miként vizsgálja Kína modernizálódási lehetőségeit és annak esetleges veszélyeit; Latin-Amerika országait tekintve pedig leszögezi lehetséges gazdasági előretörésüket, különösen Brazíliát és Mexikót tekintve.

Visszatérve Európára, úgy véli: Németország még talpra- és helyreáll, lesz még belőle nagyhatalom. Művét huszonkétszer adják ki németül, talán nem véletlenül.

Európában két mozdulatlan természetes politikai határvonalat tételez fel, mindkettő lánchegységben húzódik, a Pireneusokban és a Kárpátokban. Nézzük meg az említett 22. német kiadást, illetve annak rövid szerkezeti vázlatát. Ez átdolgozott kiadás. Vajon ki vagy kik dolgozták át? A németek: *Haushofer* müncheni, *Hassinger* freiburgi majd bécsi, *Maull* grazi és *Obst* hannoveri professzorok. Ez egy kötetben egyesítette *Kjellén* munkáit.

1. Az első rész a régi nagyhatalmakat tárgyalja,

2. A második a világháború lefolyását,

3. A harmadik az új nagyhatalmakat vizsgálja és a világ aktuális kérdéseivel foglalkozik. Mondanom sem kell: az első és a második rész valóban *Kjellén* alkotása, de a harmadik részt erősen átdolgozták a német aktualizmus elvárásai szerint. Csehszlovákiát egyenesen „*Geopolitisches Monstrum*”-nak nevezik, utalva mesterséges létrehozására (Hézsér 1931), és valami másra is ami majd 1938-ban kerül napfényre.

Alexander Supan volt az, aki próbálta a politikai földrajz vezérfonalait rendszerezni és valahol *Ratzel* és *Kjellén* között megállapodni.¹⁸ Legjelentősebb munkája 1918-ban jelent meg (*Leitlinien der allgemeinen politischen Geographie*).

17. Ennek az elméletnek vannak előzményei: már *G. Vico* 1725-ben megjelent munkájában felruházta évszakos jegyekkel az emberi kultúrákat (*Vico* 1963), de szorosan kapcsolódik *W. Dilthey* (1833–1911) német filozófus „*életfilozófiai*” irányzatához, a történelem evolúciójáról beszél, és erősen ehhez hasonlítható törvényszerűségekkel jelenik meg (*Dilthey* 1974). Végül soron rokonítható *A.J. Toynbee* „*kihívás és válasz*” törvényével, mely kimondja: van fejlődés, amit az államok egymásra hatása és a hatásra adott válasza határoz meg. A porondon a jobb választ adó marad, ebből kifolyólag vannak sikeres és sikertelen politikai terek. De *Spencer* kultúrkörök elméletében is feltűnik a nyugatra sodródás elméletén kívül a földrajzi elhelyezkedés fontossága és a keletkezés, virágzás, pusztulás metaforája, tehát az államszociológiát, annak törvényszerűségeit biológiai jegyekben vizsgálja. *C.G. Jungnál*, aki pszichológusként a „*Föld és lélek*” című könyvében a föld és az emberi lélek szimbiózisáról írt, kifejti: az adott terület miként hat a pszichére, és ez miként hat tovább társadalmi mértékekre; ismerte és olvasta svéd „bölcselelőnt”. Ma ezzel foglalkozó diszciplína a *geopszichológia*, melynek művelői a választások regionális különbségeinek egyik faktorát látják tudományukban.

18. *Teleki Pálra* is nagy hatást gyakorolt, aki többször hivatkozott rá és munkásságát kiemelten kezelte. A két világháború közötti magyar szakirodalomban *Supan*-iskoláról beszélnek, mint a legjelentősebb német politikai földrajzi iskoláról.

Kjellénnel *Supan* csak addig ért egyet, amíg ő az államot — röviden — életformaként fogja fel. Feltételezve, hogy az élet szó alatt csak mozgást ért, fejlődést nem feltétlenül. Ez azt jelenti, hogy belülről kiinduló, kifelé ható változásként értelmezi.

A földrajz az államot szempont nélkül szemléli, ahogy a mozgás végbemegy mint természeti jelenség; tartalom és metódus tehát a politikai földrajzban más — fennmaradó államtudományként és ezért mindegyik megkülönböztetett helyet igényel.

Az állam két egymástól elszakíthatatlan, egymással összefonódó alkotórészből:

- az országterületből (*Land*)
- és a rajta élő népből (*Volk*) álló „természeti lény”.

Nála minden térbeli dolog, tehát az államtest is először alakként és nagyságként érzékelhető. Ez a test csak azonban egy részét képezi a földterületnek, jobban mondva az országterületeknek. Ez bizonyos viszonyrendszerben áll a szomszédos országtestekkel, akik terjeszkedését többé-kevésbé megakadályozzák. Alak, nagyság és a földrajzi fekvés az államra, mint egészre vonatkoznak és jellemzik, illetve meghatározzák annak külső tevékenységét.

Az állam földrajzi kategóriái:

- alak,
- nagyság,
- földrajzi fekvés,
- struktúra.

Ezzel a négy kategóriával határozták meg az államot mint természeti lényt. A struktúra az állam belső viszonyrendszerét jellemzi és ebben a népesség is megjelenik.

Szűkebb értelemben minden belpolitikai és politikai tényezőt kiiktatva kerekedik felül a politikai földrajz a belső koncentráción. Ennek ellenére politikainak nevezhető, mert az államból indul ki, amely magába záródó földrajzi egység és újból és újból magához vezet vissza. Nyílt ellentét fizikai és politikai földrajz között nem húzódik, mivel a politikai földrajz a fizikai földrajzot is sajátos szempontból magába foglalja. Egyedisége, hogy minden az államra vonatkozik és minden azt szolgálja, hogy a kiválasztott államról alkotott képet élesebben kidolgozzák.

*Kjellén*hez köthető fogalmak:

- a geopolitika,
- az állam mint organizmus,
- a nagyhatalmi gazdasági autarchia.

Karl Haushofer (1869–1946)

Mint már utaltunk rá, a húszas években a politikai tudományok és így ebben a relációban a geopolitika is fellendült Németországban ami a megelőző századok földrajzi materializmusából táplálkozott. A geopolitika ilyen irányú gyökereit a

egy német kommunista földrajzos, Karl Wittfogel ismerte fel 1929-ben. O'Tuathail (1994 c. p. 314) Wittfogelről szóló írásából tudhatjuk meg, hogy a geopolitika „megkívánta a földrajzi faktorokat, akármelyik karaktert (klíma, talaj, hely, fizikai terepviszonyok, even race), közvetlen befolyását a politikai életre.” Jóllehet a valóságban ezek a faktoroknak nincs közvetlen befolyása, inkább beszélhetünk közvetett hatásról a társadalom politikai oldala felé.

Itt a fogalom eredeti tartalma eltorzult, azt is állíthatjuk, hogy egy másik geopolitikai iskola fejlődött ki Karl Haushofer körül. Németország első világháborús vereségének következtében a német földrajzos tudósok egy része Ratzel elméletét bázisként használta tervezési rendszerében, mellyel nem meggyógyítani akarták Németországot, hanem céljuk nagyhatalmi státuszának visszaállítása volt. Szerintük a politikai földrajz az állam térbeli viszonyaival foglalkozik, a geopolitika vonatkozási alapja viszont az állam térbeli kívánalmai (Parker, 1994, p. 171). Az egész náci stratégia Németország dominanciáját geopolitikai megfogalmazásban akarta rábírn Európára.

E tudományos társaság legismertebb, reprezentáns képviselője a fent említett müncheni professzor. Nézzük röviden pályafutását: mint a bajor hadsereg tisztje kezdte karrierjét, majd a vezérkarban folytatta, az első világháború előtt megragadta a kedvező alkalmat, földrajzi tanulmányokat folytatott és a német hadsereg tisztjeit képezte. Érdeklődése kelet felé fordította; a doktori disszertációját a müncheni egyetemen, Japán húszadik századi első évtizedének politika- és katonaföldrajzából védte meg. A hadseregből 1919-ben vezérőrnagyként nyugdíjba vonult és életcéljává tette a német állam újjászületését, méghozzá a földrajz segédelmével.

Első munkacsoportját a müncheni egyetemen hozta létre még ugyanebben az évben, ahol geopolitikai előadásokat tartott. Nemsokára, 1924-ben elindították havi folyóiratukat a *Zeitschrift für Geopolitik* néven. Ebben az évben jelenteti meg a *Geopolitik des pazifischen Ozeans* című munkáját, amely főleg doktori disszertációjára alapozódik, illetve azt egészíti ki, ennek megfelelően külön figyelmet szentel Japán hatalmi ambícióinak és annak lehetőségeinek.

Heske (1987) kitűnő írásában hangsúlyozza az arisztokratikus nézőpontot Haushofer munkáiban és nézetrendszerében és valóban: más német konzervatívhoz hasonlóan Haushofer ellenséges volt a polgári értékrenddel, és a weimari köztársasággal szemben is erős fenntartásokkal rendelkezett. Arisztokratikus világ szemléletét, antimodernista „ellenforradalmi” és egyben szélsőjobboldali lelkesedését is belegyúrta a német geopolitikai ideológiába (O'Tuathail, 1994/c, p. 319). Ez persze nem jelentette a geopolitika filozófiájának és a nemzetszocializmus ideológiájának azonosságát, erre helyesen és mindkét irányban elfogultság nélkül Bassin mutat rá (1987/b).

Ebben a periódusban meghatározó fontos momentumként 1923–24-ben kontaktusba került Adolf Hitlerrel, aki éppen börtönbüntetését töltötte, közben a *Mein Kampf*-on dolgozott. Rudolf Hess ajánlotta az összeismerkedést, aki valamikor Haushofer szárnysegédjeként szolgált, és ebben az időben a leendő kancellár titkáráként funkcionált; ő lelkesedett a geopolitikáért, barátja volt a „mester” fia, Albert Haushofer.

A kapcsolat gyümölcsözőnek bizonyult. C. Haushofer 1933-ban profeszszorként Berlinbe, fia pedig a *Politikai Főiskolára* került tanárnak. De térjünk vissza a munkásság alakulására. Otto Maull-lal, Herman Lautensach-hal, Erich Obstl Bausteine zur Geopolitik néven 1928-ban tanulmánygyűjteményt jelentetnek meg.

Három csoportra osztható e publikációs gyűjtemény, ezek a következők (Bassin, 1987):

- a geopolitika keletkezéséről és lényegéről
- a különböző geopolitikai kérdések monografikus feldolgozása
- és végül a geopolitika praktikus alkalmazása sajtóban, állampolgári nevelésben.

Egyértelműen kiviláglik: nekik tetsző politikai érdekeknek rendelték alá, propagandacélra használták fel, még hozzá nem is akármilyen módon.

Otto Maullról külön kell szólnunk, mert Ratzel után Teleki Pál őt tudta politikai földrajzusként és — a németek közül — geopolitikusként értékelni és minősíteni. Otto Maull véleményében a geopolitika az állam speciális előfeltételeihez kapcsolódott, míg a politikai földrajz „csak” a viszonyokra és a körülményekre terjedt ki. Ebből a tanulmánygyűjteményben látható az is, hogy a német geopolitikusokat erősen befolyásolta a ratzeli örökség, különösen nagy nyomatékkal a környezeti determinizmus és a „természeti törvények” hatásának viszonylagos eltűlése a társadalom és magának az államnak mind belső és mind külső életére, történéseire. A geopolitikai látásmódban fontos szerepet játszott a verseny és azt — helytelenül — misztikus vonásokkal ruházták fel, addig a náci ideológiai rendszerben is fontos szerepet foglalt el a verseny még hozzá annak egy hamis genetikai beállítása, amit a német geopolitikusok eléggé elítélhető módon kiszolgáltak és az előző állítással összemostak. Mindemellert kár tagadni: Haushofer csodálója és társa volt Rudolf Hessnek és Adolf Hitlernek, aktívan támogatta a náciakat és nem csak publikált földrajzi propagandával, de ilyen közvetítésben is részt vett havonta egy országos rádióadásban.

A „Geopolitikai Intézet”-ben, amelyet Münchenben hoztak létre, a legkülönbözőbb specialistákból álló, nagy létszámú kutatóapparátust „verbuváltak” — nemcsak a földrajz, hanem a határos tudományok területéről is, kikkel információs bázist állítottak össze. Titkosszolgálati segítséget is igénybe véve a Föld minden területéről (beleértve időjárásról, a felszíni sajátosságokról, természeti erőforrásokról, kommunikációs rendszerekről, gazdasági teljesítőképeségről, társadalmi és politikai berendezkedésekről, sebezhetőségekről) szerzett információkat gyűjtötték össze. Tökélyre fejlesztették a térképek készítését. Funkció szerint kettőt lehet megkülönböztetni: a speciális titkos térképeket, amelyekre az előbb felvázolt adatokat vitték fel, és a propaganda-térképeket, melyek feladata a helyes irányba nevelés volt. Ez utóbbiakra két példát elég felhozni a *Geopolitischer Typen-Atlas*-t (1929) és a *Geopolitischen Geschichtatlas*-t (1934).

Haushofer továbbfejlesztette Ratzel térelméletét, megőrizve földrajzi formáját, de tartalmában kiteljesítve, meghosszabbította szinte minden irányban, tartalmazott még misztikus utalásokat is, magára a misztikus birodalomra — királyságra — hivatkozásokkal egyetemben.¹⁹

Ez párosult racionalitással is: gyakorlati politikai filozófiát alkotott, melyben a teóriát és a gyakorlatot forrasztotta egybe, s belefoglalta a közel nyolcszáz éves keleti irányú német területi terjeszkedést (Drang nach Osten). A *Wehrgeopolitik* (1932) című munkájában rámutat: nem elég a földrajz mélyreható ismerete a politikai stratégia sikeres végrehajtásához, *geostratégiára* is szükség van.

Mostanság a geopolitikába tartozó katonai stratégiákat sorolják ide. Az ismertetett teóriában a totális háború alapvető elemként jelenik meg, a geopolitika részdiszciplínája a nagyobb egység rugalmas magja.

Meglátásában az állam számára a háború olyan, mint egy kondicionáló program, alkalmassági teszt; addig fejlődik az organikus alakzat, amíg terjeszkedni bír. A geostratégia célja a kiszemelt tér államának, népességének, erőforrásainak a megragadása, birtokbavétele. Ezen a ponton fontosnak ítélte a vezérkarral történő együttműködést, és a katonatisztek ilyen irányú oktatását (Heske, 1987).

Más megfogalmazásban: olyan hadászati elgondolás, amely elsődlegesen a földrajzi tényezők figyelembevételével hozza létre koncepcióját. Vagyis a geostratégia a geopolitikából, a geopolitika pedig a politikai földrajz tudományából sarjadt ki. Fontos felismerésnek tartotta, hogy a hatalmak küzdelmét a háború „színpadán” nem kis mértékben a pszichológia és az ilyen irányú felkészülés befolyásolja.

A mai időkben valamelyest bonyolultabban hangzik a geostratégia fogalma.

„Egy adott ország földrajzi elhelyezkedésének, területének, morfológiai és természeti adottságainak, gazdasági, társadalmi berendezkedésének, termelőerői fejlettségi színvonalának állampolgári összerendezett együttélésének, valamint a szomszédos és távolabbi országokkal kiépített kapcsolatrendszer milyenségének együttes meghatározottságán nyugvó, az ország területi integritását védeni és oltalmazni hivatott hadászati koncepció.” (Héjja, 1993).

Nézzük meg, mik tartoztak még a geopolitika alá, mi a többi ágazat megnevezése

- *Geo-medicine*: főleg azt kutatta, miként kapcsolódnak össze a betegségek, kórokozók különböző természeti környezettel, azok elterjedési területével. Ez ma is létezik egészségföldrajz néven. Ide tartozott a hódítási tervekben szereplő területek ilyen irányú feltérképezése, a szállításnál előforduló betegségekkel szembeni hatásos védelem és megelőzés.

- *Geo-pszichológia*: olyan részegység, mely a katonákkal, egyéni gondolkodásmódjukkal, viselkedésükkel és gyakorlati cselekvésükkel, illetve azok befolyásolásával foglalkozott. Cél: felkészíteni őket az adott terepszakaszon uralkodó természeti körülményekre, környezetre, a felmerülő vagy az ezzel járó kényszerű nélkülözésekre.

19. R. Hess mondta el amerikai börtönpszichiáterének, Douglas M. Kelleynek: ő rendeltetett elhozni a békét, mert maga Haushofer professzor látta álmában, amint angol kastélyok selyemtapétás csarnokaiban lépdel és békét hoz a két nagy „északi” nemzet között (Shirer, 1996). Ezzel a történettel szeretnénk illusztrálni, mennyire hatott rájuk a dolgok misztikus felfogása, ami persze nem kizárólagos hatásként érvényesült.

• *Geo-jogtudomány*: megkísérelte harmonizálni a jogot, és a domináns környezeti, társadalmi és természeti vonatkozásban egyaránt kultúrafüggőként fogták fel.

• *Geo-gazdaság*: magába foglalta a ténymegállapításokat és a működéséhez szükséges tervezést–kutatást, az erőforrások jobb kihasználását, azok koordinálását igazgatási és irányítási szinten egyaránt. Nem kizárólag az otthoni német gazdaságra koncentráltak, hanem felkészültek az élettérben való fokozatos terjeszkedésre. Ennek lehetőségét a folyamatos fejlődésben vizsgálták.

Soroljuk fel, milyen elméletek befolyásolták ezt az ideológiai töltettel rendelkező rendszert: *Ratzel* élettér-elmélete, mely a keleti expanziót támasztotta alá, párosulva *Kjellén* organikus államszemléletével, mely kitölteni szándékozik a rendelkezésre álló teret. Maga a geopolitika is ide sorolható, mert ekkorra már eluralkodott a földrajzon, továbbá az autarchiát is innen vették igazolásnak, de nem tudták kivitelezni (pl. Svédországgal a jelentős kereskedelmet bonyolítottak le amiben az a paradoxon, hogy ez jelentősen hozzájárult a svéd gazdasági prosperitáshoz, ez pedig hozadékosan befolyásolta a későbbi szociáldemokrata jóléti állam finanszírozását).

Fontossági sorrendben a következő *Mackinder* „Heartland” elmélete, melyben a Föld két táborra — tengeri és a szárazföldi hatalmakra — oszthatóságát, illetve azok párharcát vették át tőle; szerintük az első világháborút a tengeri hatalmak nyerték, ezzel szemben a másodikat a szárazföldi Németország fogja.

Meglepő módon hatott rájuk a *Monroe*-doktrínában fellelhető *pánamerikanizmus*, helyesebben a pánrégió ötlete. Az elképzelt leendő új Földet három pán-régióra osztotta fel a geopolitikusi kutatógárda: a német, a japán és az amerikai régióra. Mindhárom kisebb egységekre, magterületekre és perifériákra osztották. A magterületek: Németország vezette Európa, Japán, Egyesült Államok. Európa perifériaterületeként jelenik meg Afrika és India, Japánnak Kelet- és Délkelet-Ázsia, az Egyesült Államoknak pedig Kanada és Latin-Amerika (O’Loughin 1990). Most ha elgondoljuk a világ felől, hasonló helyzetet figyelhetünk meg. A Föld gazdasága három pólus köré szerveződik (Sárfalvi, 1991), Európa, Japán és a NAFTA köré. Természetesen a részletekben jelentős eltérések és hangsúlyeltolódások is fellelhetők.

Vegyük szemügyre a náci kormánynak a geopolitikával szoros összefüggésben lévő intézményi hálózatát. A müncheni „Geopolitikai Intézet”-ről már szólunk. Berlinben létrehozták a „Térrendezési és Térkutatási Hivatal”-t, a „Birodalom Tervezházát”-t, mindkettőben a geopolitika térelméletének megfelelő döntések születtek. A „Politikai Főiskola”-n a politikai tudomány intézményesített kutatását tanították, többek között a külügyi szolgálat embereinek.

A „Geopolitikai Munkaközösség” székhelye a heidelbergi egyetem lett, ez a szervezet fogta össze az összes német egyetem instruktorát. Szintén ebben a szép városban, Heidelbergben lakott a geopolitikus *Kurt Vowinckel*, akit a náci kormány a „Német Könyvkiadók Szövetségé”-nek élére nevezett ki. Érdemes megjegyezni a nevét, mert Hess skóciai landolása után fokozatosan háttérbe szorították *Haushofert* és a hitleri gépezetet jobban kiszolgáló *Vowinckel* került előtérbe. A „Birodalmi Propaganda Minisztérium” védőszárnyai alatt létrehozták a „Nemzet-

szocialista Tanárszövetség”-et, ez további felosztásokat tartalmazott. Két tanulmányi csoport érdemes a figyelmünkre: egyik a középiskoláig bezárólag készítette fel a tanárokat az anyaország geopolitikai lehetőségeiről, míg a másik a felső iskolában dolgozók számára adott útmutatást elsősorban a külföldi országokról. Az előzőt „Földrajzi Csoport”-nak, az utóbbit „Geopolitikai Csoport”-nak titulálták.

Láthatóan a nézet, amit ők geopolitikának hívtak (és ami jóval többnek bizonyult, mint a mai tartalma) áthatotta az egész hatalmi gépezetet. Ennek köszönhetően a háború végén megbélyegzett áltudománnyá minősítették e diszciplínát, így a használhatatlannal együtt sok értékes momentum is átmenetileg a süllyesztőbe került.

1945. április 22-én a Gestapo Prinz Albertstrasse-i börtönében egy SS-különítmény húsz elítéltekből álló csoportot végzett ki — még az 1944. júliusi Hitler elleni merénylők közül — köztük volt *Hess* közeli jó barátja, *Albrecht Haushofer* is. Apja szűk egy éven belül, 1946 márciusában, már nem oly fiatalon öngyilkosságot követett el (Shirer 1996).

Megmarad a nagy kérdés. Mi hozta létre a geopolitikát és „torzabb” változatát, miért lett átmenetileg sikeres politikában, államhatalmi mechanizmusokban? A westfáliai békekötés után ténylegesen a nemzetállamok játszottak főszerepet az Európa-központú világrendszer átalakításában. Lezajlott egy viharos gyorsaságú fejlődés — iparosodás — a hadviselésben, közlekedésben, hírközlésben. Ez magával hozta az idő- és térbeli korlátok leomlását²⁰.

Ennek az érzésnek a megnyilvánulása a németországi „Lebensraum” és japán megfelelője, a „tairiku”; mivel nemzetgazdaságuk számára kicsinek bizonyult a meglévő tér, ki akarták bővíteni fegyverrel és mindenféle szörnyű „trükkökkel”. A megvalósítás igazi korlátja pontosan ebben a gondolkodásmódban rejlett, miként utaltam erre *Ratzel*nél is. Ez a nézet játszhatott közre a geopolitika kialakulásában és tudományos „térnyerésében”. Sokkal hatékonyabban lehetett végrehajtani a nemzetgazdaság kialakítását, de — a probléma itt kezdődik — ennek a lerövidülésnek az lett a következménye, hogy a tipikus európai államok kicsinek tűntek a feladathoz. A „fenyegetettség” a terjeszkedés „természetes” jogával felruházva, a gyengébbek — a szomszédos organizmusok — rovására kellett megoldani és enyhíteni. A *Ratzel*től származó organizmus teóriának megfelelően az életerős (német) állam mind nagyobb és nagyobb teret nyelt el, a túlélés parancsának engedelmeskedve. Ebből következően a határok mesterséges akadályai lettek a természetes növekedésnek. Természetesen ha a föld és az állam valóban misztikus egységbe kapcsolódik, és ha a történelmet a valóságban az állandó természeti törvények irányítják és ezek világosan láthatóak lennének, nem lett volna szükség ekkora propagandával legitimálni az átváltoztatott fejlődést. A geopolitika meghalt a náci állammal egyetemben, a földrajz tudományának formálása — hasonlóan a történelemhez — a győztesekhez tartozott ezek után.²¹

A „kísérlet” elbukott, de értékelhető „melléktermékként” megmaradt a már ismertetett koncepció a három pólusról, ami ma is funkcionál (funkcionált a kö-

20. *David Harvey* nevezte a jelenséget találóan „idő- és térsugorodásnak”, ami gyökeresen átalakította az államok egymás közti kapcsolatát, helyüket és szerepeiket.

zelmúltig, a Japán pólus szerkezete átalakulóban van és nem jellemezhető a többihez hasonlóan).²²

Rövid összegzés:

- a geopolitika megette édesanyját, a földrajztudományt,
- kialakították a geostratégia fogalmát,
- az egészségföldrajz létrehozása,
- a térelméletet felfogásban kiterjesztették a német expanzióra,
- meghatározták a pán-régiókat,
- végül alátámasztották a vér és föld — Blut und Boden — jelszót, ahol a „vér” titulus fajnak értendő, tehát az elfoglalt térből mind többet kell betölteni németekkel.

„vér” titulus fajnak értendő, tehát az elfoglalt térből mind többet kell betölteni németekkel.

Japán geopolitika

Az imperialista Japán geopolitikája a második világháború után szigorú kritikát kapott, amit részben meg is érdemelt; ez a kritika a japán kutatók között is elismert és elfogadott lett. A 70-es évek közepén, mint arra az adott helyen utaltam, elkezdődött Nyugat-Európában és Észak-Amerikában a geopolitika kedvezőbb színben való feltüntetése — azonban hozzá kell tenni: jelentős fogalmi változáson ment át, amire külön fejezetben bővebben kitérünk. Maga a német geopolitika második világháborúhoz kapcsolható szakasza is differenciáltabb megvilágításba került (Bassin 1987, Heske 1986, 1987). A japán tudományos életben ez valamivel később kezdődött el a földrajzzal és a politikával foglalkozó kutatók körében. A 80-as években Takeuchi (1986) és Takayi (1991) kutatását kell elsősorban kiemelni, akik előhozakodtak az új szemlélettel.

A japán geopolitika bevezető könyve természetesen nem lehetett más, mint *Kjellén Staten som Lifsforn* című könyvének lefordítása és annak megjelenése 1925-ben; ezután a német geopolitika, elsősorban a haushoferi vonalvezetés kapott hangsúlyt. Azonban a 20-as években a vezető földrajztudósok kritikus nézőpontból figyelték ezeket az új fejleményeket, például *Hikoichiro Sasaki*, aki 1927-ben azt írta, hogy a geopolitika hajlamos túl erős összefüggéseket vonni a politika és a területiség között, és e kettő túlzott vizsgálatával a gazdasági fejlődés folyamatát, az iparosítást elhanyagolják. Ez a félelem érthető, hiszen az iparosítási program kiemelten fontos volt, s ennek alátámasztása és vizsgálata a földrajztudósok egyik igen fontos feladata volt.

Majd a 30-as években történik meg a nagy váltás: először a politikai tudósok nyitnak a geopolitika felé. *Masamichi Rôyama* vált az első jelentős tudóssá, aki a Tokyoi Birodalmi Egyetemen a politikatudomány professzora, egyben tagja volt

21. A Brit Encikl.-ban 1947-es kiadásában még úgy szerepel, mint egyedül Németországban létező torz tudománytalan hipotézis halmaz, amely kizárólag a Kelet-Közép-Európa tudósait befolyásolta, ezenkívül a világ többi civilizált részén fel sem merült ehhez hasonló gondolat.

22. Bizonyítéknak elég két adat egymás mellé állítása: 1995-ben az államközi kereskedelem 4500 milliárd dollárt tett ki, míg a vállalaton belüli — multinacionális vállalatok leányvállalatainak egymás közti — kereskedelme 4800 milliárd dollárt tett ki (Kovács Z.Á. 1996).

annak az agytrösztnek, mely kiszolgálta *Konoe* elnököt és megalkotta a „Kelet-ázsiai jóléti szféra” elméletet. A nagy Kelet-Ázsiát *Taiheiyô Kiôkai* illetve a *The Pacific Association* hangzatos elnevezéssel. Rôyama megpróbálta kritika alá vonni a nyugati nagyhatalmakat, melyek a washingtoni konferencián meghozott döntéseikkel védték az itt elhelyezkedő kolonizációs területeiket, illetve leszűkítették Japán mozgásterét.

Rögtön az elején kiszolgálta a japán térhódítást, hiszen már 1931-ben felhasználta a „Mandzsúriai incidensnél”, mivel ideológiai alapon erősen szemben álltak a kínai nacionalizmussal. Szerinte a jövő kínai gazdasága elképzelhetetlen izolációként, nyitnia kell Mandzsúria és Japán felé, keresve a „kooperációs” lehetőségeket. Persze ezeket a kooperációs lehetőségeket némiképp egyedi módon képelték el. Erőskező japán irányítás alatt, a többiek rendeljék érdekeiket „átmenetileg” Tokyó akarata alá, mivel Japán hivatott Ázsia érdekeit képviselni a világ többi részével szemben. Ennek megfelelően Kelet-Ázsia stabilitását nem garantálja Japán behódolása az Egyesült Államok külpolitikájának, önálló vezető szerepre kell szert tennie. Erősen kritizálta az amerikai külpolitikát, mely igyekszik békét teremteni szerte a világban, mindamellert nyíltan ragaszkodik a Monroe-doktrínában lefektetett előjogaihoz, így itt is — mint a német geopolitika példáján — láthattuk: erősen kritizálták, de példának is tekintették a kelet-ázsiai jóléti szféra létrehozására, hiszen magterületből és az azt nyersanyaggal ellátó perifériából állt.

Az „Ázsia az ázsiaiaké” szlogent a Monroe-doktrínából vették át és ugyanazt értették rajta, mint az Egyesült Államok politikacsinalói. Japán kizárólagos „vadászterülete”, nyersanyagbázisa és piaca Ázsia kell hogy legyen. Mivel tisztán látták Nagy-Britannia és Franciaország gyengülését, Hollandia pedig nem „rémséges” ellenfél volt, ennek egyenes következménye lett Kína és az Egyesült Államok ellenségként való meghatározása. Japánnak kell Ázsia vezetőjévé előlépnie, ahogyan az már a *Meidzsi-éra* alatt (1868–1911) elfogadott politikai célként szerepelt.

Érdekes módon *Rôyama* liberálisnak tartotta magát, inkább valamiféle konzervatív liberálisnak, hiszen az általa használt fogalmak nem ugyanazokat tartalmazták, mint a nyugati civilizációs felfogásokban. Protekcionista politikát tartott szükségesnek, valami hasonlót, mely akkor Nagy-Britanniában volt, csak másik előjellel: Nagy-Britanniát a lecsúszástól kellett megvédeni, Japánnak a felemelkedéshez, a megerősödéshez kellett a gazdaságvédelmi politika.

A nagy világgazdasági válság ezt tovább erősítette: a kiutat egy nagy izolált gazdasági térben látták megvalósíthatónak. Ez lett a német *Lebensraum* lefordítása alapján *Seikatsuken* és ez egyre gyakoribb publicisztikai fogalomná vált. A 30-as évek második felében így már uralkodó irányzattá vált a geopolitika, ezt erősítette, hogy ötvöződött a tradicionális japán földfelfogással, ami egyfajta fiziokrata gondolkodásmóddal ragadható meg a mi mércénk alapján. Majd kialakul a regionalizmus *Rôyama* 1938), ami összefüggésben van az úgyszintén 1938-ban meghirdetett „Új Kelet-ázsiai Rend”-del, amelynek a bázisa a korábbi „Kelet-ázsiai Jóléti Szféra”. Kritizálta a globalizmusnak felfogott Népszövetséget és a Nyugat-központú világgazdasági folyamatokat és ezzel szemben az abból kiszakadó ázsiai életteret határozta meg, s igazából egyfajta regionalizmusként aposztrofálták.

Nem véletlenül fordították le Haushofer könyvét (Geopolitik des Pazifischen Ozeans): földrajzi összefüggést láttak Kelet-Ázsia kiterjesztésében, elsősorban Délkelet-Ázsia felé, aminek elnyelése a geopolitikusok kedvenc bizonyítási témájává vált, s ezen két földrajzi egység egységesítése lett a cél; ennek a geopolitikai irányzatnak a neve lett *Nanyô*. Ez az elnyelés a háború folyamán egyre bővül és az új rend igényt tartott a későbbiekben Indiára, Ausztráliára, sőt Új-Zélandra is.

Rôyama az alábbi tényezők miatt alkalmazta a geopolitikát:

- igazolni kellett a kelet-ázsiai „kooperációt”, ami nem mást jelentett, mint a japánoké a kibővített fogalomként felfogott Kelet-Ázsia
- a gyenge kínai nacionalizmussal szembeni japán invázió indoklása (ezt a célt szolgálta a kommunista befolyás veszélyének a hangoztatása)
- a Népszövetség és a globalizmus elleni regionalizmus alapjainak a bizonyítása, a Japán vezetésével eljövô örök béke, melyet a folyamatos jóléti növekedés fog jellemezni, egyfajta ázsiai nacionalizmus kialakítása
- a washingtoni konferencia felülbírálása; példa a német geopolitika versailles-i békeszerződésekre kidolgozott elméletei

Végsô konklúzió: a földrajzi, geopolitikai háttérben meghúzódva Délkelet-Ázsiát *Nanyô*ként fogták fel, megkülönböztetve a Kelettől (a *Tôyôtól*) és a Nyugattól (a *Seiyôtól*). A geopolitikára tehát szükség volt, hogy hangsúlyozza az elkerülhetetlen kapcsolatot a *Tôyô* és *Nanyô* között és igazolja a politikai döntéseket, illetve az azok mögött meghúzódó gazdasági érdekeket. Nagyon érdekes megfigyelni, hogy milyen a kapcsolat a japán geopolitika történeti önvizsgálata és a japán földrajzban bekövetkező felfogás újjáéledése között Délkelet-Ázsia vonatkozásában.

A háború után és a japán gazdaság talpra állása idején gazdasági terjeszkedésében a régi irányultságok kaptak teret: Ázsiában és Délkelet-Ázsiában eszközöltek befektetéseket, s a gazdasági kapcsolatok fontossága újra nagy nyilvánosságot kapott. Ennek igazolására és a japán gazdasági illetve politikai ambíciók előtérbe kerülésével újra előtérbe került, hangsúlyozottan más tartalommal.²³

23. A Nemzetközi Fizetések Bankja szerint a japán bankok finanszírozták az ázsiai növekedést, számarányokat tekintve:

Országnev	Külső magánadósság (\$)	Japán részesedése(\$)	Közvetlen tőkebefektetések(%)
Thaiföld	70 milliárd	37,5 milliárd	27
Indonézia	55 milliárd	22,0 milliárd	23
Malajzia	–	8,5 milliárd	23
Fülöp-szigetek	–	1,5 milliárd	10

Japánban tehát nagyon is számít, hogy mi történik Délkelet-Ázsiában, a térség gazdasági egészsége szempontjából pedig ugyancsak lényeges, hogy miként reagálnak a japán vállalatok. A japánok által Ázsiában előállított termékeknek több mint 70 százalékát a térségben értékesítik. Ezért is rázza meg a japán gazdaságot — rámutatva gyengéire — a közelmúlt válsága mind a pénzpiacon, mind a részvényt piacon.

Bibliográfia

- Arendt, H. (1995) *Múlt és jövő között*, Osiris. Bp. 314.
- Bassin, M. (1987) *Race contra space: the conflict between German geopolitik and National Socialism*, Political Geography Quarterly 6. pp. 115–34.
- Barnet, R. and Cavanagh, I. (1994) *Global Dreams: Imperial Corporation and the New World Oder*, New York: Simon and Schuster.
- Bowman, I. (1924) *The New World*, World Book Company, New York.
- Bowman, I. (1948) *The geographical situation of the United States in relation to World Policies*, Geographical Journal 112., pp. 129–42.
- Braudel, F. (1996) *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*, Akadémiai K. Bp. I–III. 1465.
- Brzezinski, Z. (1968) *A megosztottság alternatívája*, Budapest, Zrínyi K. 205 p.
- Brzezinski, Z. (1987) *Game Plan*, The Atlantic, New York. 289 p.
- Brzezinski, Z. (1997) *A Geostrategy for Eurasia*, Foreign Affairs, Sept./Oct. 5. pp. 50–65.
- Castell, M. (1994) *Technopoles of the world: the making of twenty-first-century industrial complexes*, Routledge
- Czirbusz G. (1919) *Geopolitika*, Franklin-Társulat, Bp. 62 p.
- Csizmadia Sándor (1996) *Neorealizmus és geopolitika*, Új utak a közgazdasági, üzleti és társadalomtudományi képzésben, társadalom és gazdaság Közép és Kelet-Európában, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem jubileumi konferencia 1995. II. k. pp. 566–571.
- Corbridge, S. (1995) *Federalism, Hindu nationalism and mythologies of governance in modern India*, in *Federalism: The Multiethnic Challenge* (Smith, G. ed.) London: Longman, pp. 101–122.
- Dalby, S. (1991) *Critical geopolitics: discourse, difference and dissent*, Environment and Planning D: Society and Space 9. pp. 261–283.
- Dalby, S. (1994) *Gender and critical geopolitics: reading security discourse in the new world disorder*, Environment and Planning D: Society and Space 12. pp. 595–612.
- Dalby, S. (1996) *Writing critical geopolitics: Campbell, O'Tuathail, Reynolds and dissident skepticism*, Political Geography 15. pp. 655–660.
- Dilthey, W. (1974) *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*, Gondolat, Bp. 379 p.
- Dodds, K.J. (1993) *War stories: British elite narratives of the 1982 Falklands, Malvin war*, Environment and Planning D: Society and Space 11. pp. 619–640.
- Dodds, K.J. (1993) *Geopolitics, expents and the making of foreign policy*, Area 25(1) pp. 70–74.
- Dodds, K.J. and Sidaway, J. (1994) *Locating, critical geopolitics*, Environment and Planning D: Society and Space 12. pp. 515–524.
- Doren, A. (1927) *Wunschträume und Wunschzeiten*, Leipzig, 158.
- Ferrero, G. (1993) *Az ókori civilizáció bukása*, Holnap, Bp. 152 p.
- Foucault, M. (1996) *A szexualitás története*, Atlantisz, Bp.

- Foucault, M. (1996) *A hatalom szeme*, 2000, 10. 3–9.
- Fodor F. (1939) *Magyarország területi gyarapodásának gazdaságföldrajzi mérlege*, Földrajzi Közlemények 9. pp. 201–217.
- Fukuyama, F. (1997) *Bizalom*, Bp. Európa K. 613 p.
- Gadamer, Hans-Georg (1984) *Igazság és módszer*, Gondolat, Bp. 440.
- Gaus, J.M. (1994) *A közigazgatás ökológiája 44–50*, in: Stillman, R.J. (ed), *Közigazgatás Osiris-Századvég*. 211.
- Gömöri E. (1996) *A hatalom irtózása a légtüres tértől*, Népszabadság aug. 31. Hétvége.
- Glassner, Martin Ira (1996) *Geopolitics*, Political Geography, Part five, pp. 311–374.
- Gyarmathy I. (1994) *A hadsereg rossz?*, Európa Szemle, 2. pp. 25–35.
- Giddens, A. (1990) *The consequences of modernity*, Stanford: Stanford University Press.
- Hajdú Z. (1982) *Területrendezési törekvések a magyar földrajztudományban a két világháború között*, Földrajzi Közlemények 2. pp. 89–106.
- Hajdú-Moharos József, Nagy Sándor, Sasi Attila (1994) *Menedzsment, marketing, geopolitika tanulmány menedzserképző kurzusok számára*, Balaton Akadémia, 188 p.
- Harvey, D. (1989) *The Condition of Postmodernity*, Basil Blackwell, Oxford.
- Haushofer–Obst–Lautensacht–Maull (1928) *Bausteine zur Geopolitik*, Vowinckel, Berlin, 348 p.
- Havass R. (1882) *Ritter Károly összehasonlító földrajza*, Bp. 279 p.
- Hennig, R. (1931) *Geopolitik, die Lehre vom Staats als Lebewesen*, Leipzig, 396 p.
- Heske, H. (1986) *Political geography of the past, III. German geographical research in Nazi period: a content analysis of the major geography journals, 1925–45*, Political Geography 5. pp. 267–281.
- Heske, H. (1987) *Karl Haushofer his role in German geopolitics and Nazi politics*, Political Geography Quarterly 6. pp. 135–44.
- Herder, J.G. (1978) *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások*, Gondolat, Bp. 684 p.
- Héjja I., Kozma E., Steffanik F. (1993) *Katonaföldrajzi kézikönyv*, Zrínyi, Bp. 238 p.
- Hézser A. (1937) *Az emberföldrajz módszere*, Földrajzi Közlemények, pp. 159–175.
- Hézser A. (1931) *Földrajz a politikában*, Földrajzi Közlemények, 6–8. pp. 134–139.
- Hornyánszky Gyula (1921) *Kis- és nagyterületű állam*, Történeti Szemle 1. pp. 1–48.
- Huntington, S.P. (1995) *Civilizációk háborúja? Külpolitika* 3–4. pp. 183–204
- Huntington, S.P. (1997) *The Erosion of American National Interests*, Foreign Affairs, Sept./Oct., 5. pp. 28–50.
- Jung, C. (1995) *Föld és lélek, az archaikus ember*, Kossuth, Bp. 83 p.
- Kalmár G. (1930) *Európa földje és népei*, Szent István K. Bp. 345 p.
- Kalmár G. (1941) *Magyar geopolitikai törekvések*, Pannonhalmi Szemle 1. pp. 31–47.
- Kalmár G. (1941) *A népesség a geopolitikában*, Pannonhalmi Szemle 3. pp. 161–169.

- Kalmár G. (1941) *Két tengerszoros: Gibraltár és a Dardanellák*, Pannonhalmi Szemle, 5. pp. 269–277.
- Kaplan, R.D. (1997) *A közelítő anarchia*, 2000, július–augusztus pp. 20–28.
- Kennedy, P. (1992) *A nagyhatalmak tiündöklése és bukása*, Akadémiai K. Bp. 637 p.
- Kennedy, P. (1992) *Preparing for the Twenty-First century*, York, Random House.
- Keynes, J.M. (1991) *A békeszerződés gazdasági következményei*, Európa K. Bp. 315 p.
- Kissinger, H. (1996) *Diplomácia*, Panem, Bp. 957.
- Kjellen, R. (1917) *Der Staat als Lebensform*, Leipzig: Hirzel.
- Kost, K. (1997) *Geopolitik und keine Ende. Thesen zur Gegenwart der Politischen Geographie in Deutschland*, Colloquium Geographicum, pp. 133–152.
- Kozma F. (1996) *A magyar gazdaság nemzetközi kilátásai*, Statisztikai Szemle, okt. 841–851.
- Kovács J. (1993) *Geopolitika, geostratégia Magyarországon*, Társadalmi Szemle, 8. pp. 80–85.
- Kovács Z.Á. (1996) *Világgazdasági globalizáció és a nemzetközi kereskedelem átalakulása*, Külgazdasági Szemle 9. pp. 4–13.
- Kovácsy I. (1928) *Hadászat és geopolitika*, Magyar Katonai Szemle pp. 443–451.
- Kovácsy I. (1943) *Hadászat és geopolitika*, Magyar Katonai Szemle pp. 450–471.
- Krieken, A.Th. (1873) *Über die sogennanta organische Staatstheorie*, Leipzig.
- Laue, T.H. (1987) *The world revolution of westernization. The twentieth century in global perspective*, New York: Oxford University Press.
- Libera, J. (1975) *Japan's Greater East Asia Co-Prosperity sphere in world*, London: Oxford University Press, In Verbindung mit O. Maull, H. Hassinger, K. Haushofer, E. Obst (1930) *Die Grossmächte von und nach dem Weltkrieg 22. ste Aufl. der Grossmächte Rudolf Kjelléns*, Teubner, Berlin, 348 p.
- May, J.A. (1970) *Kant's concept of geography and its relation to recent geographical thought*, Toronto Press, Toronto.
- Mendöl T. (1932) *Táj és ember, az emberföldrajz áttekintése*, Kincsestár, Bp. 79 p.
- Milleker R. (1917) *A politikai földrajz alapvonalai I. kötet*, Csáthy F. Kiadó, Debrecen, 136 p.
- Molnár G. (1994) *Érdekszférák zenéje*, Beszélő, szept. 15, 25–27.
- Molnár G. (1995) *Geo ex Machine, Novaja geopolitika*, Beszélő, febr. 9, 23.
- Molnár G. (1997) *A NATO-bővítés geopolitikája*, Beszélő, március, 35–47.
- Muir, R. (1997) *Political Geography*, Macmillan Press Ltd., London 316 pp.
- Myers, G., Klak, T. and Koehl, T. (1996) *The inscription of difference: nems coverage of the conflicts in Rwanda and Bosnia*, Political Geography 15. pp. 21–26.
- O'Loughlin, J., van der Wusten, H. (1990) *The political geography of pan-regions*, Geographical Review 8. pp. 1–20.
- O'Loughlin, J. ed. (1994) *Dictionary of Geopolitics*, Westport, CT: Greenwood.
- O'Loughlin, J. and von der Wusten, H. eds. (1993) *The New Political Geography of Eastern Europe*, London: Pinter.

- O'Loughlin, J. (1996) *Geo-Economic Competition and Trade Block Formation: United States, German, and Japanese Exports, 1968–1992*, Economic Geography, Apr. pp. 131–161.
- Takeuchi, K. (1995) *The influence of Japanese imperial tradition and Western imperialism on modern Japanese geography*, in Geography and Empire, C.A. Godlewska and N. Smith eds, Oxford: Blackwell pp. 188–206.
- Taylor J.P. (1993) *Political Geography*, Longman, Essex, pp. 360.
- Toynbee, A.J. (1971) *Válogatott tanulmányok*, Bp. Gondolat, 418 pp.
- Toynbee, A.J. (1992) *Válaszd az életet: Párbeszéd*, Bp. Gondolat, 286 pp.
- O'Tuathail, G. (1992) *The Bush Administration and the „End” of the Cold War: a critical geopolitics of U.S. foreign policy in 1989*, Georum 23. pp. 437–452.
- O'Tuathail, G. (1993) *The effacement of place? US foreign policy and the spatiality of the Gulf Crisis*, Antipode 25. pp. 4–31.
- O'Tuathail, G. (1994) *Problematising geopolitics: survey, statesmanship and strategy*, Transactions of the Institute of British Geographers 19. pp. 259–272.
- O'Tuathail, G. (1994) *(Dis)placing geopolitics: writing on the maps of global politics*, Environment and Planning: Society and Space 12, pp. 525–546.
- O'Tuathail, G. (1996) *An anti-geopolitical eye: Maggie O'Kane in Bosnia, 1992–1994*, Gender, Place, Culture 3. pp. 171–186.
- O'Tuathail, G. and Agnew, J. (1992) *Geopolitics and discourse: practical geopolitical reasoning and US foreign policy*, Political Geography 11. pp. 190–204.
- O'Tuathail, G. and Luke, T. (1994) *Present at the (dis)integration: deterritorialization and reterritorialization in the New Wor(l)d Order*, Annals of the Association of American Geographers 84, 381–398.
- O'Tuathail, G. (1996) *Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space*, Routledge, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Painter, J. (1995) *Politics, Geography and Political geography*, London: Arnold.
- Parker, G. (1994) *Political Geography and Geopolitics*, in Contemporary International Relations: A Guide to Theory (eds: A.J.R. Groom and M. Light) pp. 170–81.
- Paterson, J.H. (1987) *German Geopolitics Reassessed*, Political Geography Quarterly (5) 75–85.
- Perjés G. (1983) *Clausewitz*, Magvető, Bp. 506 p.
- Prinz Gy. (1933) *Új meyerendszer*, Magyar Szemle 18. pp. 105–113.
- Rácz L. (1996) *A történeti idő és a földrajzi tér*, Korok, régiók, társadalmak (Tanulmányok Gyimesi S. 60. születésnapjára), Plusz K. pp. 311–325.
- Ratzel, F. (1887) *A föld és az ember Anthro-po-geográfia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai*, Athenaeum, Bp. 623 p.
- Ratzel, F. (1903) *Poltische Geographie*, Leipzig, 379 p.
- Ratzel, F. (1907) *Raum und Zeit in geographie und geologie*, Leipzig, 177 p.
- Robertson, R. (1995) *Glocalization: time-space and homogeneity and heterogeneity*, in: Featherstone, M. and Robertson, R. eds.: Global modernities, London, SAGE, 272 p.

- Sandner, G. (1989) *Historical studies of German political geography*, Political Geography Quarterly 8. pp. 311–400.
- Sárfalvi B. (1991) *A világgazdaság növekedési pólusai*, Földrajzi Közlemények 3–4. pp. 145–165.
- Seymour, C. (1951): *Geography, Justice and Politics at The Paris Conference of 1919*, tulajdonképpen Bowman emlékkönyvnek készült.
- Sédi Károly (1941) *Teleki Pál irodalmi munkássága*, Földrajzi Közlemények, pp. 516–525.
- Shirer, W.L. (1996) *A harmadik birodalom felemelkedése és bukása*, Teleteacher, Bp. 802 p.
- Schmitt, C. (1992) *Politikai Teológia*, ELTE TEMPUS, Bp. 40.
- Smith, N. (1984): *Isaiah Bowman political geography and geopolitics*, Political Geography Quarterly.
- Soros Gy. (1994) *Európa felbomlása*, 2000 január pp. 7–11.
- Spengler, O. (1995) *A Nyugat alkonya: a világtörténelem morfológiájának körvonalai*, Európa K. Bp.
- Strausz-Hupé, R. (1941) *Geopolitics*, Fortune 24. pp. 111–119.
- Supan, A. (1918) *Leitlonien der allgemeinen politischen Geographie*, Leipzig, Verlag von Veit, p. 140.
- Teitelbaum, M.S. (1994) *A túlnépesedés veszélye*, Európa Szemle 2. pp. 115–126.
- Teleki P. (1927) *Magyarország világpolitikai és világgazdasági helyzete a múltban és a jelenben*, Magyar Földrajzi Évkönyv, pp. 75–112.
- Teleki P. (1930) *Politische Geographie*, Geopolitik, pp. 45–57.
- Teleki P. (1934) *Európáról és Magyarországról*, Athenaeum, Bp. 199 p. + 20 ábra
- Toffler, A (1993) *Hatalomváltás*, Európa, Bp. 654.
- Unwin, T. (1994) *The Place of Geography*, Longman Group, 273 p.
- Új Magyar Lexikon (1962) Akadémiai Kiadó, 5. kötet 531.
- Vico, G. (1963) *Az új tudomány*, Akadémiai Kiadó, Bp. 715 p.
- Wallerstein, I. (1983) *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*, Gondolat, Bp. 782 p.
- Weiser, D. (1994) *„Geopolitik” – Renaissance eines um stritteren Begriffs*, Zeitschrift für internationale Fragen, 4, pp. 402–411.